

تعهدات خاص و مثبت شرکت های تجاری نسبت به حفظ محیط زیست و مبانی فقهی آن

احمد اسلامی^۱

حسن موثقی^۲

چکیده

از زمانی که تاریخ بیاد دارد تجارت، داد و ستد و سفرهای بازرگانی در همه جای دنیا رونق داشته و تا قبل از مرزبندی کشورها تجار و بازرگانان به عنوان سفیران صلح و تجارت همه کشورهای دنیا را در پنج قاره در می نوردیدند و با مرتفع کردن نیازهای مادی مردم، ثروت و رفاه را به ارمغان می آوردند. اما بعدها رقابت میان بازرگانان و شرکت های تجاری موجب شد که برخی از این شرکت ها بویژه بعد از پایان جنگ جهانی دوم برای کسب برتری و ثروت و درآمد خالص بسیاری از مرزهای اخلاق زیست محیطی را در هم شکسته و با تولید انبوه و بازاریابی بدون توجه به صدمات وارده به اخلاقیات و محیط زیست خود را قویتر و قدرتمندتر سازند تا جایی که حتی انعقاد معاهداتی نظیر استکهلم ۱۹۷۲، ریودوژانیرو ۱۹۹۲، کیوتو ۱۹۹۲، کیوتو ۱۹۹۷، کپنهاک ۲۰۱۰، ریودوژانیرو دو و اجلاس پاریس اواخر سال ۲۰۱۵ نیز به صورت جدی و قابل قبول نتوانسته روحیه اومانیستی و مرکانتلیستی پاره ای از شرکت ها را تقلیل دهد. از سوی دیگر پیروان و فرهیختگان ادیان الهی نیز سکوت نکرده و آموزه های اعتقادی را به عنوان ضمانت اجرای اخلاقی و معنوی احترام به محیط زیست یاد آوری و از آن دفاع کرده اند از جمله آموزه های فقهی اسلام نیز با دستی پر به میدان آمده و پاسداری از این امانت الهی را متذکر شده است. در این مقاله تلاش داریم تا پاره ای از تعهدات خاص و مثبت شرکت های تجاری را در قبال حفاظت از محیط زیست با تاکید بر مبانی فقهی بر شماریم.

واژگان کلیدی: شرکت های تجاری، محیط زیست، فقه، تعهدات خاص، تعهدات مثبت.

مقدمه

لحظه ای را تصور کنید که مقابل یک تلویزیون بزرگ قرار گرفته و به یک برنامه مستند زیست محیطی نگاه می کنید. صحنه هایی را که مشاهده خواهید کرد که نگران کننده و دلهره آور است بدین نحو که صحرا گسترش می یابد، از وسعت جنگلها کاسته می شود، آب و هوا دچار تغییرات سهمگین شده، آب ها به طغیان درآمده و پی در پی شاهد خشکسالی هستیم، دریاها، اقیانوس ها و رودخانه ها آلوده شده و تمام اکوسیستم حیاتی در معرض انقراض قرار دارند (موثقی، ۱۳۹۰، ص ۲۶). در نقطه مقابل شاهد حرکت سریع به سوی جهانی شدن هستیم که در سال ۱۹۷۰ مارشال مک لوهان با عبارت دهکده جهانی از آن یاد کرده که قرار است ملل و دول جهان با گسترش رو به رشد ارتباطات میزان مبادلات را افزایش دهند و این داد و ستد همه ی عرصه های فرهنگی، ایدئولوژی و تجاری را پوشش خواهد داد (اسعدی، ۱۳۹۲، ص ۱۹ و ۲۰). با یک نگاه گذرا به موضوعات حقوق بین الملل شاهد هستیم که بتدریج از میان این تابعان دو شخصیت دولت ها و شرکت ها هم پا و همسان هم در حال رقابت برای حکمرانی بر همه پدیده های اجتماعی و انسانی هستند. ذکر مصادیقی از این انحصار گرایی به فهم این مطلب کمک خواهد کرد. شرکت تولید کننده شیر خشک نستله^۱ برای این که خرید شیر خشک را بالا ببرد در تبلیغات خود شیر مادر را کم خاصیت و فاقد ارزش غذایی کافی معرفی می کرد یا تلاش شرکت تولید بذر مونسانتو^۲ برای فروش نوعی بذر که دانه های آن بعد از رشد دیگر قابل کاشت مجدد نیست و زارعان مجبورند در هر فصل کاشت نسبت به تهیه بسته های بذر این شرکت با هزینه بالا اقدام کنند از نوع اعمال غیر منصفانه در فضای کسب و تجارت می باشد. به این موارد باید تلاش موسسات خصوصی تولید انواع سیگار را باید افزود که تلاش می کردند مانع انتشار نتایج تحقیقات در باب مضرات مصرف این نوع دخانیات گردند (استیگلیتز، ۱۳۸۶، ص ۲۳۵ و ۲۳۶) مشکل این است که چگونه میتوان با ضمانت اجرای مالی و تبلیغات رسانه ای مانع بی تفاوتی شرکت های تجاری نسبت به محیط زیست بود و آن ها را وادار به قبول و رعایت استانداردهای زیست محیطی در ساخت و تولید و فروش کالا با ارزیابی های صحیح زیست محیطی نمود. به عبارت دیگر مسئله این است که مصادیق تعهدات خاص و مثبت شرکت های تجاری نسبت به موضوع فعالیتشان در قبال حفاظت از محیط زیست چیست و مبانی فقهی اسلام در این باب چه رهنمودهایی را ارائه کرده است؟

مبحث اول: آشنایی با مفاهیم شرکت های تجاری و محیط زیست

گفته شده که شرکت در یک مفهوم متعارف عبارت است از مشارکت دو یا چند نفر برای تحقق هدفی خاص که مستلزم داشتن روابط حقوقی ویژه ای می باشد به نحوی که قوانین موضوعه آن را ترسیم کرده اند (پاسبان، ۱۳۹۳، ص ۵۲) و گفته شده که شرکت ها در یک طبقه بندی اولیه و ساده شامل شرکت های مدنی و شرکت های تجاری می شوند که خود شرکت های تجاری به صورت شرکت های اشخاص و سرمایه قابل شناسایی هستند (همان، ص ۵۳ و ۶۴) بنابراین اگر بخواهیم شرکت تجاری را تعریف کنیم آن قراردادی خواهد بود که به استناد آن چند نفر قصد دارند با داشتن و آوردن سرمایه قابل توجه و با بکارگیری آن در فضای کسب و کار به سود و منفعت دست یابند و توافق کردند که در سود و ضرر نیز سهمی خواهند بود (همان، ص ۵۷). با فراغت از تعریف شرکتهای تجاری اکنون ضرورت دارد با محیط زیست آشنا شویم. محیط زیست در یک جمع بندی ساده عبارت است از آن دسته از کارکردها و تعاملات میان موجودات جاندار با محیط پیرامون (جرزی و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۴۰). به عبارت دیگر محیط زیست صحبت می کند از آن دسته از شاخصه های طبیعی که بر حیات موجودات و از جمله انسان تاثیر می گذارد (آریا پارسا، ۱۳۹۳، ص ۲۶). در این اواخر اندیشه جدیدی شکل گرفته که

1- Nestle
2- Monsanto

برای تعریف محیط زیست به دو بعد محیط زیست طبیعی و محیط زیست انسانی روی آورده اند و گفته اند محیط زیست طبیعی همانند منابع طبیعی به محیط های گفته می شود که ساخته دست بشر نیست و مخلوق پروردگار مهربان و زیباست که در برگیرنده کوه، دشت، رود، جنگل، مرتع، دریا، تالاب، حیوانات جاندار و بی جان، جانور و گیاه، هوا، آب و خاک می گردد و حال آن که محیط زیست انسان همان تاسیساتی است که انسان آن ها را ساخته و چشم اندازهایی زیبایی را می آفریند (فیروزی، ۱۳۸۵، ص ۱۷، ۱۸) اما هیچکدام از آن ها قابل مقایسه با طبیعت بکر و دست نخورده نیست و تلاش حقوق بین الملل محیط زیست این است که به عنوان یک تعهد بین المللی الزام آور مطرح شود و حفاظت از این موارد را نه به عنوان قواعد توصیه ای^۱ بلکه به عنوان تعهدات الزام آور^۲ برای دولت ها یادآوری کند (شاو، ۱۳۹۲، ص ۹).

مبحث دوم: ضرورت های محیط زیست

این مطلب که حفاظت از محیط زیست دغدغه مشترک بشریت در هزاره سوم میلادی است صحت دارد و وقوع حوادث زیست محیطی بیانگر واقعی بودن این نگرانی است با این حال رفع این نگرانی های مشترک، اندکی فداکاری و دلسوزی دولت ها در اجرای تعهداتشان بدون رعایت سود و زیان کوتاه مدت لازم است والا نابودی کره زمین خیلی زودتر از پیش بینی دانشمندان فعال در حوزه محیط زیست روی خواهد داد (کیس و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۱۰۱-۱۰۲) پس ضرورت دارد از ابزارهای ارزشمندی چون حقوق محیط زیست برای مدیریت جامع محیط زیست و توسعه پایدار کمک بگیریم. به عبارت دیگر از بی تفاوتی به سوی مسئولیت باوری حرکت کنیم (گوندلینگ و دیگران، ۱۳۸۹، ص ۱۵) و جالب توجه این که هم اکنون از تعامل مباحث محیط زیست و حقوق بشر حقی متولد شده که از آن با نام حق بر محیط زیست سالم یاد می شود (مشهدی، حق بر محیط زیست سالم (الگوی ایرانی، فرانسوی)، ۱۳۹۲، ص ۱۹). این همان اصل ۴ اعلامیه کنفرانس بین المللی محیط زیست در ریودوژانیرو سال ۱۹۹۲ است که مقرر می دارد که «به منظور دستیابی به یک توسعه پایدار باید حفاظت حفاظت از محیط زیست به عنوان جزو تفکیک ناپذیر توسعه تلقی شود و نباید آن را به طور جداگانه مورد بررسی قرار دهد» (لواسانی، ۱۳۷۲، ص ۱۲۹ تا ۱۳۱). حتی در بیانیه مشترک سازمان جهانی گردشگری^۳ برنامه محیط زیست سازمان ملل متحد^۴ در سال ۱۹۸۲ اعلام شد که حفاظت از محیط زیست شرط ضروری برای استمرار گردشگری است (موتقی، ۱۳۹۲، ص ۶۸) و شعار سال ۱۹۹۷ سازمان جهانی گردشگری پیشتاز بودن گردشگری برای توسعه زمینه اشتغال و حفاظت از محیط زیست معرفی شد (همان، ص ۷۹). البته این مطلب یک حقیقت است که نمی توان با قوانین و مقررات طبیعت جنگید و در نقطه مقابل بشر امروز تلاش دارد که بر طبیعت مسلط شود حال آن که زمین این تجاوزات و زیاده خواهی را تحمل نمی کند و حوادث زیست محیطی در سطوح فیلم ۲۰۱۲ جان کیوزاک ساخته فیلم سازان هالیوود چندان دور از واقع نیست (مشهدی، حقوق آلودگی هوا (مطالعه تطبیقی)، ۱۳۹۲، ص ۲۵). اکنون زمان استناد به مسئولیت کیفی برای آلوده سازان به استناد کنوانسیون حفاظت کیفی از محیط زیست مصوب ۱۹۹۸ فرا رسیده است (باقری زرین قبایی، ۱۳۹۲، ص ۱۶) خوشبختانه انعقاد کنوانسیون ۱۹۷۲ استکهلم در خصوص محیط زیست آغاز گر عصر جدیدی در ارتقاء حقوق بین الملل محیط زیست و همکاری کشورها در تغییر نحوه رفتار با محیط زیست و احترام به ارزشهای زیست محیطی بوده (امیدی، ۱۳۹۱، ص ۱۷) تاگفته ادگار مورن که اظهار داشت که «این کیهان از ویرانی ساخته شده و با ساختن ویران می شود» متحقق نگردد (شیلتون و همکاران، ۱۳۸۹، ص ۱۱).

1- Soft Law

2- Hard law

3- WTO

4- UNEP

مبحث سوم: تعهدات عام شرکت های تجاری در حفاظت از محیط زیست

جهان امروز همان دنیای ۵۰ سال قبل نیست و شرکت ها اعم از اینکه شرکت سهامی، با مسئولیت محدود، مختلط غیر سهامی، مختلط سهامی و تعاونی باشند تنها مسئولیت های تجاری ندارند بلکه باید پای بند موضوعات غیر تجاری همانند صدمه وارد نکردن به محیط زیست یا آلوده نکردن آن باشند (ستوده تهرانی، ۱۳۹۲، ص ۵ و ۶). پس لازم است در بحث تعهدات عام شرکت های تجاری در حفاظت از محیط زیست به طور خلاصه به هشت تعهد اصلی دولت ها و شرکت های تجاری که باید در فعالیت های خود لحاظ کنند اشاره ای داشته باشیم که عبارتند از:

الف- اصل حمایت از محیط زیست در قلمرو فعالیت شرکت های تجاری: مطابق این اصل که یک اصل کلاسیک نیز محسوب می شود شرکت های تجاری باید نسبت به هر آنچه که تولید و ارائه می دهند مدیریت داشته باشند. این حوزه شامل موارد بهداشت و اصالت مواد اولیه، خط تولید، رعایت استانداردهای زیست محیطی، مرحله فروش و خدمات پس از فروش است. این تعهدات مبتنی بر حقوق بازرگانی فراملی است که قاعده ای رایج در دنیای تجارت و کسب و کار محسوب می شود که گاهی از آن با عنوان مدیریت اجرائی^۱ نیز یاد می شود. شرکتی که تولیداتش تا اندازه ای به محیط زیست صدمه می زند باید روند تولید خود را تغییر دهد تا بتدریج با ورشکستگی مواجه نشود برای مثال شرکت های سازنده سموم شیمیایی باید مراقب باشند که سموم آن ها ایجاد مسمومیت نکند زیرا این سموم مانند د.د.ت در هرم چرخه غذایی وارد شده و گونه های جانوری، گیاهی، ذخایر آبزیان و ماهی ها، هوا، رودخانه، دریاها و حتی اقیانوس ها را به آلودگی، تخریب و انقراض سوق می دهند. بنابراین شرکت ها باید متوجه این نکته باشند که تعهداتی فراتر از اساسنامه شرکت دارند که قطعاً رنگ و بوی حقوق بشری دارد.

ب- اصل همکاری شرکت های تجاری با یکدیگر و دولت در حفاظت از محیط زیست: گاهی خسارات وارده به محیط زیست آن چنان گسترده است که جبران آن از عهده یک شرکت خارج است و باید پاسخ به رفع آلودگی جمعی باشد. بنابراین شرکت های تجاری در قالب موافقتنامه ها با نهادهای غیر دولتی^۲ و دولتها و سازمان های بین المللی تخصصی می توانند زمینه همکاری را فراهم و به آلودگی و تخریب و مسموم سازی محیط زیست پایان دهند. این موافقتنامه با موضوع نظارت، کاهش و جبران خسارت و بازسازی محیط زیست تخریب شده یا آلوده شده خواهد بود. فرآیند همکاری شامل مبادله یافته های علمی، آمارها، نتایج تحقیقات و اجرای جمعی عملیات پاکسازی و بازسازی مناطق در آستانه تخریب کامل یا آلوده می باشند.

پ- اصل حمایت شرکت های تجاری از محیط زیست ملی و بین المللی: علی الاصول این یک تعهد ذاتی و عام الشمول است که شرکت های تجاری نباید از محیط زیست به نحوی بهره برداری کنند که منحل سلامت و آرامش و بهداشت مردم خود و مصرف کنندگان خارجی گردد. تکلیف به حفاظت از خاک، آب، هوا، جانوران و گیاهان یک تکلیف جمعی^۳ و همگانی است. بنابراین شرکت های تجاری همانند شرکت های پتروشیمی باید تلاش کنند محصولانشان موجب بقاء اکولوژی گیاهی، حفظ تنوع ژنتیک و ژنوم گیاهی و جانوری شود و تلاش برای پایداری دائمی محیط زیست از استراتژی های اولویت دار شرکت های تجاری باشد و بهترین راهکار برای دستیابی به این اهداف نظارت و کنترل مستمر می باشد. بنابراین محدود سازی شرکت های تجاری برای استفاده بدون ارزیابی زیست محیطی از همه ظرفیت ها می تواند نتیجه خوشیندی برای محیط زیست و مصرف کنندگان داشته باشند.

1- MBA

2- NGO

3- Erga Omnes Obligations

ت- اصل واکنش فوری شرکت های تجاری در جلوگیری از تخریب یا آلودگی محیط زیست: این گفته که پیشگیری همیشه سهلتر و کم هزینه تر و عاقلانه تر از جبران خسارت است یک اصل قابل قبول در تمام حوزه های فعالیت انسانی است به ویژه در موضوع حفاظت از محیط زیست. مثلا ساخت تجهیزات غول پیکر حمل و نقل دریایی چند جداره و تانکرهای نفت و گاز توسط شرکت های تجاری کره ای، آمریکایی، ژاپنی، انگلیسی و روسی از مهمترین دستاوردهای پیشگیرانه این شرکت هاست یا ساخت تجهیزات بازیافت آب توازن کشتی ها. بنابراین فعالیت تجاری شرکت های موفق در همه حوزه های داخلی و بین المللی نباید زمینه ساز تخریب محیط زیست به هر شکل موقت یا دراز مدت باشد. بدین ترتیب بهره گیری از صنعت بیمه محیط زیست یکی از راههای عالی برخی از شرکت های تجاری خارجی کشورهای پیشرفته جهان در جهت پاسداشت حفاظت از اکوسیستم حیاتی است.

ث- اصل احتیاط شرکتهای تجاری در تولید محصولات و ارائه خدمات: رعایت اصل هزینه و فایده در شرکت های تجاری و توجه به سود پایدار با لحاظ طبیعت ماندگار همان اصلی است که از آن با عنوان اصل احتیاط یاد می شود. این اصل از شرکتهای می خواهد که در مکان ها یا مناطقی که احتمال وجود تخریب یا آلودگی محیط زیست وجود دارد باید نواقص پروژه ها و طرح های در دست اقدام رفع گردند و پر هزینه بودن رعایت استانداردهای حفاظت از محیط زیست^۱ نمی تواند دلیلی برای کاهش آستانه حفاظت از محیط زیست تلقی گردد. این اصل با شعار ممنوعیت آسیب رسانی به محیط زیست از دولت ها می خواهد که نظارت و بازرسی را به صورت مرتب و منظم انجام دهند. بیانیه ها و ابتکار سازمان صلح سبز^۲ در اروپا که از جمله بکارگیری اصل احتیاط در اصلاح ژنتیکی ساختارها از اهم تلاش های مشترک شرکت های تجاری و سازمان های غیردولتی است.

پ- اصل جبران صدمات وارده به محیط زیست توسط شرکت های آلوده ساز: این یک اصل شناخته شده و استاندارد است که قبول مسئولیت مبنای صحت کارکرد هر نوع شرکت تجاری است. بنابراین شرکتی که مسئول بروز آلودگی و خسارت شناخته شده باید از عهده پرداخت هزینه های رفع خسارت برآید. برای همین می توان از ساز و کارهای گوناگون از جمله انواع بیمه نیز بهره گرفت. بنابراین فرض قانونگذار این است که شرکت آلوده کننده باید طوری برنامه ریزی کند که هزینه های رفع آلودگی احتمالی در هزینه های خدمات یا کالاهای ساخته شده را محاسبه کنند. بدین ترتیب پذیرش اصل مسئولیت پرداخت شرکت آلوده ساز به نوعی افزایش میزان مشارکت تولید کنندگان در حفاظت بهینه از محیط زیست است.

د- تعهد شرکت های تجاری به اطلاع رسانی در فجایع زیست محیطی: دیوان بین المللی دادگستری در قضیه تنگه کورفو اختلاف دو کشور انگلستان و آلبانی در سال ۱۹۴۹ اعلام کرد که اصل اطلاع رسانی نسبت به خطراتی که ممکن است محیط زیست کشوری را تحت تاثیر قرار دهد به عنوان یک تعهد متوجه دولت هاست. بنابراین با وحدت ملاک از این رای می توان نتیجه گرفت که حفاظت از محیط زیست یک موضوع سیاسی نیست که مختص دولت ها باشد بلکه شرکت های تجاری نیز باید تلاش کنند به موقع و بلافاصله بعد از حدوث فجایع زیست محیطی دیگر نهادها و سازمان های غیردولتی را مطلع نمایند تا از گسترش خطرات و آلودگی ها جلوگیری شود.

در بسیاری از کشورهای اروپایی با قانونگذاری در سطح ملی شیوه های دسترسی به اطلاعات زیست محیطی فراهم شده و اعلام یک وضعیت زیست محیطی برای یک شرکت تجاری بهترین تبلیغ برای رونق تجارت و جلب اعتماد مشتریان هفت

۱- استانداردهای مهم مرتبط با محیط زیست عبارتند از: ISO 14001: 2004, OHSAS 18001:2007 به نقل از صادقی بنیس و دیگران،

میلیاردی جهان است. بنابراین اگر مسئولین نیروگاه چرنوبیل شوروی در سال ۱۹۸۶ به موقع اطلاع رسانی می کردند حجم خسارات زیست محیطی به همسایگان اروپای شمالی نظیر فنلاند، نروژ، دانمارک و سوئد این چنین زیاد نمی شد.

د- اصل مشاوره شرکت‌ها با متخصصین زیست محیطی برای مقابله با آلودگی‌های فرامرزی: بدیهی است که تعهد شرکت‌های تجاری به مشورت، اطلاع رسانی حوادث خطرناک، پیشگیری و جبران خسارات زیست محیطی از بهترین مصادیق اصل حسن نیت است. بنابراین ضرورت دارد در آینده نیز شرکت‌های تجاری از مشاوره‌های متخصصین محیط زیست در طراحی و آغاز اجرای پروژه‌های تجاری بهره‌مند گردند تا آگاهانه به سوی ورشکستگی و انحلال شرکت و یا کاهش سود و اعتبار تجاری سوق داده نشوند. در این موارد می‌توان از مشورت‌های برنامه جهانی حفاظت از محیط زیست سازمان ملل متحد موسوم به UNEP و انجمن بین‌المللی حفاظت از حیات وحش و طبیعت IUCN بهره‌گرفت (موثقی، ۱۳۹۰، ص ۱۲۵) بعد از ذکر مباحث جانبی اکنون نوبت آن است که به ذکر پاره‌ای از تعهدات خاص و مثبت شرکت تجاری در حفاظت از محیط زیست بپردازیم.

مبحث چهارم: تعهدات خاص و مثبت شرکت‌های تجاری در حفاظت از محیط زیست:

همان‌طور که در اصل ۱۷ معاهده استکهلم ۱۹۷۲ تصریح شده است برای ارتقاء سطح محیط زیست این نهادها ملی و دولتی هستند که باید مسئولیت قاعده‌سازی، کنترل و نظارت مستمر بر محیط زیست را در کشورها عهده‌دار شوند (بابایی مهر، ۱۳۹۳، ص ۲۰۶). بنابراین دولت‌ها متعهدند بر فعالیت شرکت‌های تجاری نظارت نمایند و به دلیل رونق موقت اقتصاد یا تجارت از کارکرد منفی شرکت‌های تجاری چشم‌پوشی نکنند چرا که اساساً منظور اصلی از جدی‌گرفتن تعهد حفاظت از محیط زیست تحقق توسعه پایدار و بقای نسل‌های فعلی و آینده بشریت است (پور هاشمی و دیگران، ۱۳۹۲، ص ۲۳). بنابراین در حوزه تعهدات شرکت‌ها ما با دو دسته از تعهدات مواجه هستیم:

الف- تعهدات مثبت

ب- تعهدات منفی

دسته اول آن گروه از تعهداتی است که شرکت‌های تجاری باید به‌جا آورند به صورت اعمال فیزیکی سیاستگذاری متناسب و دسته دوم آن اعمالی است که سعی کنند از انجام آن اکیدا اجتناب نمایند. در این مقاله موضوع بحث ما تعهدات دسته اول است که از آن تحت عنوان تعهدات خاص و مثبت نام می‌بریم که اهم آن‌ها عبارتند از:

الف- ارزیابی زیست محیطی پروژه‌ها: مطابق این شاخصه، شرکت‌های تجاری باید ارزیابی صحیحی از سرمایه‌گذاری و پروژه‌های خود داشته باشند که آثار اجرای یک پروژه تجاری چه تاثیری بر محیط زیست خواهد گذاشت و آیا این تاثیر ماندگار خواهد بود یا گذراست؟ برای مثال شرکت‌های کانادایی و آمریکایی طی پیمان نفتا در پروژه‌های مشترک ارزیابی منظمی از تاثیرات آغاز، اجرا و اتمام پروژه‌های عمرانی به همین نحو جامعه اروپا نیز گام‌های مشابه برداشته است (حیبی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۱۷۶).

ب- شفاف‌سازی سیاستگذاری شرکت‌های تجاری: در این نوع تعهد خاص و مثبت باید قراردادهای فعالیت‌های درآمد زای شرکت‌های تجاری با لحاظ ارزش‌های زیست محیطی شروع و اجرا شوند و در صورت وجود اختلاف سیستم حل و فصل اختلافات از قبل مشخص شده باشد. شرکت‌ها نباید با محرمانه خواندن اطلاعات محتوای قراردادها، ارزش‌های زیست محیطی را دور زده و صدمات را به صورت آرام آرام بر پهنه محیط زیست وارد آوردند. قانون حفاظت از اطلاعات شرکت‌ها نمی‌تواند ابزاری برای پنهان کردن اغراض سودجویانه زیان‌بار بر محیط زیست باشد (همان، ص ۱۷۹).

پ- اولویت داشتن محیط زیست: سازمان‌ها و وزارتخانه‌ها حفاظت از محیط زیست و طبیعت باید از لحاظ قانونی اقتدار لازم و کافی را برای نظارت و توقف و بازرسی شبانه‌روزی پروژه‌های شرکت‌های تجاری را داشته باشند و شرکت

ها باید اسنادی را امضاء کنند که اجرای مقررات محیط زیست را متقبل شوند و در صورت مشاهده خلاف این قواعد قادر به طرح شکایت کیفری و حقوقی در محاکم باشند و از رسانه های ارتباط جمعی نیز کمک بگیرند تا مردم، شرکت های متخلف را بشناسند و از آنها خرید نمایند یا از عقد قرارداد با آن ها اجتناب کنند (همان، ص ۱۷۷).

ت- **صندوق جبران خسارت و بیمه محیط زیست:** شرکت های تجاری باید صندوق ویژه ای برای محیط زیست از قبل پیش بینی و تاسیس کرده باشند به مانند ذخیره های قانونی بانک ها که مقداری از سود خالص، را به صورت درصد مشخص کرده و به این صندوق واریز نمایند و در بهبود فضای زیست محیطی کوشا و جدی باشند و به ویژه از تکنیک های متنوع بیمه بهره گیرند و تمام فعالیت های خود را تحت پوشش بیمه در آورند.

ث- **نصب برچسب های زیست محیطی:** علی الاصول داشتن قانون و راهکار برای حفظ توازن اکولوژیک یا حتی مدیریت صحیح محیط زیست برای ماندگاری محیط زیست کفایت نمی کند بلکه باید این رهنمود از قوه به فعل در آید (لندن، ۱۳۸۹، ص ۸۷). در راستای توجه به این تعهد، الصاق برچسب های محیط زیستی بر روی کالا و محصولات ضرورتی غیر قابل انکار است که این برچسب ها باید با طیب خاطر و داوطلبانه بر روی کالا نصب گردند که خود نشانگر استاندارد بودن کالاهای تولیدی است تا خط یا شیوه تولید نیز تحت نظارت در آید که این موضوع انتخاب مصرف کنندگان را تسهیل خواهد کرد. اصولاً باید در این برچسب ها به آثار محیط زیستی محصولاتشان اشاره شود که داشتن و نصب این برچسب ها برای شرکت های تجاری استفاده کننده قدرت چانه زنی و رقابت را ارتقاء می دهد و ارقام سود خالص نجومی می گردد. سازمان بین المللی استاندارد گذاری^۱ در کشور سوئیس سه برچسب ایزو ۱۴۰۲۱، ۱۴۰۲۴ و ۱۴۰۲۵ را معرفی کرد تا اطلاعات راجع به خواص و آثار مصرف کالا را در رابطه با محیط زیست بررسی شود که کاربرد آن در کشورهای اروپایی و آمریکا بسیار مرسوم است (حبیبی و دیگران، ۱۳۸۸، ص ۱۰۹ و ۱۱۱). بدیهی است که شبکه جهانی برچسب گذاری محیط زیستی^۲ و سازمان بین المللی برچسب گذاری اجتماعی و محیط زیست^۳ در زمینه صدور برچسب زیست محیطی ISO می باشد تا همکاری این دو نهاد بین المللی موجب ارتقاء سطح نگرش به محیط زیست گردد (همان، ص ۱۱۶).

ج- **اخذ گواهی نامه های مدیریت محیط زیست:** به نظر می رسد که شرکت های تجاری برای بهبود کسب و کار خود لزوماً باید تلاش کنند که استانداردها را رعایت کنند و گواهی نامه های مدیریتی محیط زیست را دریافت نمایند که نشانگر مدیریت کیفیت کالا یا خدمات و نظارت بر نحوه تولید کالاهاست. در این گواهی نامه به مشخصات شرکت های تولید کننده اشاره شده و مصرف کننده را به خرید عاقلانه هدایت می کنند (همان، ص ۱۰۹ و ۱۱۰). این گواهینامه به شرکت هایی اعطا می شود که بیشترین مقررات راجع به محیط زیست را رعایت می کنند. ایزو ۱۴۰۰۱ یکی دیگر از این استانداردهاست که دارای اعتبار جهانی است و بهترین راهنمای بهبود مدیریت تولید است. در این درجه از ایزو شرکت ها خود استانداردهای تولید را تعریف می کنند. این گواهینامه هدایت گر شرکت های تجاری به سوی رفتار معقول با طبیعت و محیط زیست است که البته امروزه باید شاخصه های حقوق بشرو توسعه پایدار را نیز به آن ها افزود (همان، ص ۱۱۲).

مبحث پنجم: مبانی فقهی حفاظت از محیط زیست:

دین اسلام در باب حفاظت از محیط زیست فوق العاده کارآمد عمل کرده که از لابلای احادیث و روایات می شود این مطلب را متوجه شد. علم فقه با طرح قاعده لاضرر و لا ضرر فی الاسلام، مسلمانان را از هر نوع صدمه زدن و زیان رساندن به محیط زیست منع کرده است. امام صادق (ع) می فرمودند که حیات بشری با وجود سه عامل گوارا خواهد بود و آن شامل

1- ISO
2- GEN
3- ISEAL

هوای پاکیزه، آب زیاد و شیرین و در آخر زمین مستعد کشاورزی است که نشانگر گوشه ای از آرمان‌های زیست محیطی اسلام است (ولایی، ۱۳۸۸، ص ۷۱). در اسلام مسلمان از آلوده کردن آب منع شده اند (همان، ص ۸۲) چرا که آب وسیله حیات همه موجودات این جهان معرفی شده است و در جای دیگر امام صادق (ع) می فرمایند که «قطع بی‌رویه درختان میوه عذاب سخت الهی را در پی خواهد داشت» و حتی در زمان جنگ نیز نباید درختان قطع یا سوزانده شده و کشاورزی نابود گردد (همان، ص ۱۸۲ و ۱۸۳) و همینطور این مطلب که «هیچ درختی را قطع نکنید» (همان، ص ۱۸۲، ۱۸۳) نشانگر توجه اسلام به محیط زیست در حد عالی است بطوریکه حضرت علی (ع) پرهیز از آزار مردم و قطع نکردن درختان سبز را از عوامل طولانی شدن عمر دانسته اند (همان، ص ۱۸۴). از نگاه اسلام (سوره انعام آیه ۶) یکی از عوامل از بین رفتن کشاورزی ارتکاب گناه است که موجب هلاکت امت‌ها می شود (همان، ص ۱۸۸). بنابراین در فقدان ایمان و باور قلبی قطعاً شخص هیچ مسئولیتی در قبال حفاظت از محیط زیست نخواهد داشت (جوادی آملی، ۱۳۸۶، ص ۳۹).

نگاه انسان امروز به محیط زیست یا نگاه از سر بی تفاوتی است و یا استفاده شبانه روزی بدون توجه به تبعات آن حال آن که حضرت امام صادق (ع) ما را به تدبیر در روز و شب و منافع آن، توازن حرارت زمین و چهار فصل سال فراخوانده اند (فلاح زاده ابرقویی، ۱۳۹۰، ص ۸۶) و می فرمایند که اگر باد نوزد همه چیز فاسد می شوند (همان، ص ۹۷) و به توصیف علت نرم بودن خاک پرداخته که بدون آن کشاورزی امکان نداشت و اگر زمین‌ها شیب نداشتند بسیاری از مراتع از بین می رفت و در آخر الامر شاهد هستیم که این آب‌های پراکنده با عنایت خداوند مهربان و بخشنده به دریاها سرازیر می شوند (همان، ص ۱۰۰).

اگر خداوند حکیم مقرر نمی کرد که هوای اتمسفر وسیع و گسترده باشد قطعاً با این حجم آلودگی که ما وارد هوا می کردیم از حیات خبری نبود و همه بدون هوای سالم فوت یا بیمار می شدند (همان، ص ۱۰۲). در اسلام حتی کشتار حیوانات اهلی دشمن نیز منع شده مگر برای رفع گرسنگی و مسلمانان منع شده‌اند از کشتن حیوانات از روی عصبانیت (ضیائی بیگدلی، ۱۳۸۹، ص ۱۵۴). در اسلام حتی استفاده از سموم شیمیایی نیز برای به زانو در آوردن دشمن ممنوع است (همان، ص ۱۵۵). با یک نگاه به گذشته مشخص می شود که اسلام ۱۴۰۰ سال قبل با تدبیر منطقی و الهی مسلمانان را از صدمه زدن به محیط زیست، آب، هوا و خاک منع کرده و حقوق محیط زیست را با ضمانت‌های اخلاقی و معنوی تثبیت نموده است حال آن که جهان متمدن امروز اصولاً بعد از پایان جنگ جهانی دوم و سال‌های ۱۹۷۲ به بعد بود که کم‌کم به اهمیت محیط زیست پی برده و احترام به محیط زیست را به تدریج از حاشیه به متن سوق داد.

نتیجه گیری

فرآیندهای جهانی شدن موجب گسترش ارتباطات در همه زمینه ها شده است و این رویکرد بر همه کارکردها تاثیر گذاشته شده از اقتصاد و فرهنگ گرفته تا اجتماعات بشری و تجارت جهانی و محیط زیست. بنابراین الگوی رفتار متعارف دیروز برای امروز قابل قبول نیست و عصری که شرکت های تجاری فقط به کسب سود و منفعت با کمترین هزینه و بر هم زدن اکوسیستم می اندیشیدند پایان یافته و اکنون صحبت از پاسخگو بودن و مسئولیت پذیری همه مجموعه های اقتصادی، اجتماعی و تجاری است. در این راستا شرکت های تجاری نیز با هر موضوعی که در حال فعالیت و کسب و کار باشند باید پای بند پاره ای از ارزش های انسانی و بشری باشند که در راس همه آن ها احترام به محیط زیست و تنها مکان حیات در کل منظومه شمسی است.

در تلاش برای صنعتی شدن بسیاری از شرکت های تجاری از فضای اطراف خود غافل شده اند. امروز پذیرش فرضیه مسئولیت عینی برای شرکت های تجاری بهترین ابزار برای جبران خسارت بی تفاوتی نسبت به تخریب محیط زیست و آلودگی می تواند باشد. دیگر نمی توان شاهد حوادثی نظیر غرق کشتی توری کانپون ۱۹۶۷ یا انفجار کارخانه یونیون کار باید در بوپال هند در ۱۹۸۶ یا انفجار چرنوبیل و بی تفاوتی شرکت های دست اندر کار در مقابل محیط زیست تخریب شده و آلوده بود. اکنون صلح بین المللی و محیط زیست دست در دست هم داده اند و نقض یکی، پایمال شدن دیگری را نیز در پی خواهد داشت. آن چه را که اکنون شاهد هستیم پارادوکس اصالت سود به هر قیمت و اخلاق بشری، قطع درخت و ازدیاد بیابانها، بهم ریختگی استانداردهای طبیعی محیط زیست، ناپدید شدن قطبهای شمال و جنوب، ورشکستگی اخلاق زیست محیطی و بی تفاوتی و جهالت در حوزه محیط زیست و تجارت است. عملکرد برخی از شرکت های تجاری در کسب سود و بر هم خوردن ساختار ژنتیک مواد چنان است که گویی سهامداران شرکت های تجاری موجودات فضائی هستند و همین نوع رفتار خشم و نفرین محیط زیست را برخواهد انگیخت. اگر از فضا و از درون یک ماهواره به کره زمین نگاه کنیم فکر می کنیم که گویا ساکنین زمین، مریخی هستند و فصول زمین خاموش شده و محیط زیست در حال گریستن است. اکنون زمان آن فرا رسیده که یکبار دیگر شرکت های تجاری از الگوهای موفق مکاتب و ادیان توحیدی همانند اسلام بهره بگیرند و رفتار ناشیانه و طمعکارانه خود را ترک نمایند و به سعادت واقعی و توسعه پایدار با محیط زیست سالم دست یابند. اگر اسلام توانست جهان را از شر کفر، الحاد و بت پرستی و جهالت و صدها زنجیر اسارت بشری رها سازد قطعاً برای محیط نیز نسخه های ارزشمندی خواهد داشت. آموزه های پیامبران یکتاپرست و ائمه اطهار علیه السلام به خصوص حضرت نبی اکرم (ص) و امام صادق (ع) از بهترین مصادیق این رهنمودهای نورانی و تابناک است.

فهرست منابع

۱. قرآن کریم
۲. آریا پارسا، آیدا، **حقوق محیط زیست و توسعه پایدار**، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۳. استیگلیتز، جوزف ای، **نگاهی نو به جهانی شدن**، ترجمه مسعود کرباسیان، نشر چشمه، چاپ اول، ۱۳۸۶.
۴. اسعدی، سید حسن و اسعدی، سیده نگار، **دهکده جهانی**، بنیاد حقوقی میزان، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۵. امیدی، سیروس، **مسئولیت بین المللی دولت ها ناشی از تعهدات زیست محیطی**، شرکت نشر بهینه فراگیر، چاپ اول، ۱۳۹۱.
۶. بابایی مهر، علی و اسماعیلی نسب، حسین، **مجموعه مهمترین اسناد کاربردی حقوق محیط زیست داخلی - بین المللی**، مجمع علمی و فرهنگی مجد، چاپ اول، ۱۳۹۳.
۷. باقری زرین قبایی، ضمانت های کیفی زیست محیطی در نظام حقوقی ایران و انگلستان به انضمام کلیات مربوط به حقوق حفاظت محیط زیست و حفاظت کیفی از محیط زیست در عرصه بین المللی، انتشارات خرسندی چاپ اول، ۱۳۹۲.
۸. یاسبان، محمد رضا، **حقوق شرکت های تجاری**، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه ها (سمت)، مرکز تحقیق و توسعه علوم انسانی، چاپ نهم، ۱۳۹۳.
۹. پورهاشمی، سید عباس و ارغند، بهاره، **حقوق بین الملل محیط زیست**، نشر دادگستر، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۱۰. جوادی آملی، عبدالله، **اسلام و محیط زیست**، مرکز نشر اسراء، چاپ دوم، ۱۳۸۶.
۱۱. جوزی، سیدعلی و جعفرپور، جاوید و شعاریان، فرهاد، **حقوق محیط زیست**، نشر علم و کشاورزی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۱۲. حبیبی، محمد و سلیم زاده، سیامک، **حقوق تجارت بین الملل و محیط زیست**، آثار اندیشه، چاپ اول، ۱۳۸۸.
۱۳. ستوده تهرانی، حسن و سیداحمدی سجادی، سید علی، **حقوق تجارت**، نشر دادگستر، جلد دوم، چاپ بیست و چهارم، ۱۳۹۲.
۱۴. شاو، ملکم، **حقوق بین الملل محیط زیست**، ترجمه علی مشهدی و حسن خسروشاهی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۱۵. شلیتون، دینا و کیس، الکساندر، **کتابچه قضایی حقوق محیط زیست**، ترجمه محسن عبدالهی، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۱۶. صادقی بنیس، محمدرضا و منجیلی، غزاله، **قوانین و مقررات HSE**، نشر فن آوران، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۱۷. ضیائی بیگدلی، محمد رضا، **اسلام و حقوق بین الملل**، کتابخانه گنج دانش، چاپ نهم، ۱۳۸۹.
۱۸. فلاح زاده ابرقویی، علی، **توحید مفضل خدانشناسی در بیان امام صادق (ع)**، نشر هدی، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۱۹. فیروزی، مهدی، **حق بر محیط زیست**، سازمان انتشارات جهاددانشگاهی، چاپ اول، ۱۳۸۵.
۲۰. کیس، الکساندر و سند، پیتراچ و لانگ، وینفراید، **حقوق محیط زیست**، ترجمه محمد حسن حبیبی، جلد اول، چاپ چهارم، ۱۳۹۲.
۲۱. گوندلینگ، لورتار و هویسمان، جی، دلبیو و هلپاپ ای. ای و شلتون، دینا، **حقوق محیط زیست**، ترجمه محمد حسن حبیبی، جلد دوم، چاپ دوم، ۱۳۸۹.

۲۲. لندن، کارولین، تجارت بین الملل و محیط زیست، ترجمه محمدحسین رضائی قوام آبادی، موسسه مطالعات و پژوهش های حقوقی شهر دانش، چاپ اول، ۱۳۸۹.
۲۳. لواسانی، احمد، کنفرانس بین المللی محیط زیست در ریو، موسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه، چاپ اول، ۱۳۷۲.
۲۴. مشهدی، علی، حقوق آلودگی هوا (مطالعه تطبیقی)، انتشارات خرسندی، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۲۵. موثقی، حسن، جایگاه توریسم در همبستگی بین المللی، انتشارات آیدین و انتشارات یانار، چاپ اول، ۱۳۹۲.
۲۶. موثقی، حسن، دیوان بین المللی محیط زیست در کشاکش آرمان و واقعیت، انتشارات فروزش، چاپ اول، ۱۳۹۰.
۲۷. ولایی، عیسی، اسلام و محیط زیست، اندیشه مولانا، چاپ اول، ۱۳۸۸.